

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-подільський національний університет імені Івана Огієнка
факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра
з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ МОВЛЕННЯ
У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОМОТОРНИХ
ФУНКЦІЙ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи KorL1 – M19
спеціальності 016 Спеціальна освіта
за освітньою програмою
Логопедія. Спеціальна психологія
Тімофєєва Анастасія Іванівна

Керівник:
Сімко Алла Володимирівна,
кандидат психологічних наук, старший
викладач кафедри логопедії та
спеціальних методик

Рецензент:
Гудима Олександр Васильович,
кандидат психологічних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ З ЗАТРИМКОЮ ПСИХОМОТОРНОГО РОЗВИТКУ	7
1.1. Природничо-наукові основи розвитку психомоторних функцій.....	7
1.2. Особливості психомоторного розвитку дітей з порушенням мовлення на різних рівнях побудови рухів.....	14
1.3. Розвиток психомоторних функцій в онтогенезі.....	23
1.4. Особливості психомоторики у дітей із порушенням мовлення.....	28
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	40
2.1 Науково теоретичні основи дослідження, мета та завдання.....	40
2.2 Методика проведення експериментального дослідження.....	41
РОЗДІЛ 3 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОМОТОРИКИ У ДІТЕЙ 7 РОКІВ	46
3.1 Стан психомоторики у дітей з типовим мовним розвитком.....	46
3.2 Стан психомоторики у дітей зі стертою дизартрією.....	53
3.3 Порівняльний аналіз результатів обстеження психомоторного розвитку дітей контрольної та експериментальної групи.....	64
3.4. Методичні рекомендації з становлення мовлення у дітей з затримкою психомоторного розвитку.....	70
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82
ДОДАТКИ	90
Додаток А.....	90

ВСТУП

Актуальність теми. Найважливішою психічною функцією людини є мовлення – основний засіб спілкування людей. Але мова – це не лише найважливіше знаряддя спілкування людей, а й могутній засіб набуття знань. Без розвиненої мови діти не зможуть здобути міцних і ґрунтовних знань з основ наук, не зможуть гармонійно розвиватися. Від рівня мовленнєвого розвитку дітей залежить і успішність їх навчання в школі.

Рухова активність є потужним біологічним стимулятором життєвих функцій дитячого організму. Потреба в рухах становить одну з основних фізіологічних особливостей дитячого організму, будучи умовою його нормального формування і розвитку. Рухи, адекватні фізіологічним можливостям дітей завжди виступають як оздоровчий фактор, підвищується емоційний тонус, з'являється почуття радості, задоволення. Фізичні вправи, рухливі ігри та психогімнастика при правильному психолого - педагогічному підході є потужним оптимізуючим фактором. Однак в даний час, автори, які вивчали психомоторні функції дітей раннього та дошкільного віку (О. Архіпова [8], Є. Волосова [21], Т. Овчиннікова та А. Потапчук [65]) відзначають прогресуюче погіршення фізичного і психічного здоров'я дітей.

Коли дитина опановує рухові вміння та навички, одночасно розвивається й координація рухів. Формування рухів відбувається за участю мовлення. Точне динамічне виконання вправ для ніг, тулуба, рук, голови розвиває досконалість рухів артикуляційного апарату. Особливо тісно це пов'язано зі становленням мовлення, розвитком тонких рухів пальців рук. Не знаходячи потрібного слова для пояснення, людина починає допомагати собі жестами. І навпаки. Дитина, яка зосереджено зайнята письмом, малюванням, допомагає собі, невимушено висунувши язика. Досвідчений дослідник дитячого мовлення М. Кольцова помітила, що рухи пальців рук пов'язані з мовленнєвою функцією. Відомо, що однією з перших форм спілкування первісних людей були жести. Розвиток функцій руки і мовлення у людини

відбувається паралельно. Отже, є всі підстави розглядати кисть руки як орган мовлення (як і артикуляційний апарат). З цього погляду проекція руки є ще однією мовленнєвою зоною мозку.

У дослідженнях, присвячених проблемам порушень мовлення (Н. Гаврилова, О. Мілевська, О. Ткач, Р. Белова-Давід; Л. Переслені; Т. Фотєкова, С. Маєвська, Г. Гуровец [26], Л. Лопатіна, Н. Серебрякова [44; 45], Р. Мартинова [58], Є. Соботович [77]), відзначається що у дітей з вадами мовлення спостерігається виражена загальна моторна недостатність різного ступеню, а також відхилення в розвитку рухів пальців рук, оскільки ці рухи тісно пов'язані з основною функцією. Спостерігається рухова незручність, малорухливість, скутість, сповільненість всіх рухів, або явища рухової гіперактивності, занепокоєння, швидкий темп рухів, велику кількість зайвих рухів при виконанні довільних і мимовільних рухових актів.

В сучасній логопедії існує велика кількість різних методів корекції порушень мовлення, але ефективність логопедичного впливу в ряді випадків не досить висока. Проблема формування психомоторних функцій у дошкільників з порушеннями мовлення залишається актуальною, у зв'язку тим, що вони відіграють значну роль у психічному розвитку дітей молодшого шкільного віку. Г. Волкова [19], Н. Мікляєва, О. Полозова, Ю. Родіонова [61] наголошують на важливості розвитку рухів, зокрема психомоторики в корекції мовленнєвих розладів. Тому ми вибрали тему дослідження: «Особливості розвитку та становлення мовлення у молодших школярів з порушеннями психомоторних функцій».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально виявити особливості розвитку і становлення мовлення у молодших школярів з затримкою психомоторного розвитку.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання:**

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових досліджень рухової сфери у дітей з типовим розвитком та у дітей з мовленнєвими порушеннями.

2. Підібрати методики дослідження психомоторики у дітей з порушеннями мовлення.

3. Експериментально дослідити стан психомоторики у дітей зі стертою дизартрією.

4. Провести якісний та кількісний аналіз експериментальних даних.

5. Розробити методичні рекомендації щодо становлення мовлення у дітей з затримкою психомоторного розвитку.

Об'єктом дослідження є психомоторні функції у молодших школярів з порушеннями мовлення.

Предметом дослідження є особливості становлення мовлення у молодших школярів з затримкою психомоторного розвитку (на прикладі дизартриків).

Методи дослідження.

Для досягнення мети застосовувались методи теоретичного та емпіричного дослідження:

- *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення наукової літератури з досліджуваної проблеми, метод моделювання та ін.;

- *емпіричні*: методика дослідження психомоторних функцій Г.А. Волкової: методика №1 – дослідження особливостей загальної довільної моторики; методика №2 – дослідження можливості довільного формування певних мімічних поз; методика №3 – дослідження орального праксиса; методика № 4 – дослідження довільної моторики пальців рук; методи математично-статистичного аналізу.

Наукова новизна та теоретичне значення отриманих результатів полягає у тому, що:

- *узагальнено* існуючі теоретичні відомості про організацію рухової сфери дітей з порушенням мовлення;

- *проведено аналіз* особливостей психомоторного розвитку дітей з порушенням мовлення на різних рівнях побудови рухів.

Практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що своєчасна діагностика та методичні рекомендації щодо усунення порушень загальної, мімичної, мовленнєвої та дрібної моторики дітей 7 років з порушенням мовлення сприятимуть підвищенню ефективності логопедичного впливу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорювалися та отримали схвалення на *VI Міжнародній науково-практичній конференції* «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» на пошану професора Шинкарюка А.І. та 102-ї річниці заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, 27 жовтня 2020 р.) та *VI Міжнародній науково-практичній конференції* «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2020 р.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітленні у тезах Особливості розвитку рухових вмінь і навичок у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення : Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, 27 жовтня 2020 р. / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2020. С. 47–50.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг роботи складає 90 сторінок.

ВИСНОВКИ

Узагальнення отриманих у роботі теоретико-емпіричних результатів дало підстави зробити такі висновки:

1. На підставі здійсненого теоретичного аналізу наукових досліджень рухової сфери в нормі та у дітей з мовними порушеннями встановлено, що психомоторика це індивідуальні, конституціональні, а також пов'язані з статтю і віком особливості рухових реакцій людини. Рухи та практична діяльність дітей мають надзвичайно важливе значення в розвитку вищих кіркових функцій, просторових стосунків, пізнавальної діяльності та мовлення.

Руховий акт є багаторівневою побудовою, у складі якої є провідний рівень та ряд фонових рівнів. В процесі вироблення рухового динамічного стереотипу людиною здійснюються різні по складності рухи, і у зв'язку з вдосконаленням рухів в руховому акті бере участь ієрархія рівнів.

Дитина, що відносно типово розвивається в психомоторному відношенні, проходить декілька етапів. Психомоторний розвиток розпочинається з неспецифічної маніпуляції з предметами і триває до розумної, усвідомленої діяльності, яка розуміється як цілеспрямоване і плановане сприйняття та перетворення дійсності, за допомогою дій.

2. Стерта дизартрія є мовною патологією, що проявляється в розладах фонетичного компонента мовної функціональної системи і виникає внаслідок невираженого, мікроорганічного ураження головного мозку.

У синдромі наявних порушень у дітей із стертою дизартрією разом з мовною симптоматикою, відзначається цілий ряд немовних симптомів, зокрема порушення психомоторики, відхилення в розвитку ряду постановчих рефлексів та локомоцій.

3. У експериментальному дослідженні психомоторики у дітей із стертою дизартрією нами було вивчено стан психомоторної сфери з метою подальшого становлення мовлення у дітей із затримкою психомоторного розвитку.

4. Для обстеження дітей нами були використана «Методика дослідження психомоторних функцій» Г. Волкової, а саме субтести, рекомендовані автором для обстеження психомоторики дітей старшого дошкільного віку.

5. Порівняльний аналіз характеру виконання тестових завдань свідчить про істотні відмінності стану психомоторики дітей із стертою дизартрією та їх однолітків з нормальним мовленнєвим розвитком.

Рівень сформованості психомоторних функцій у дітей із стертою дизартрією середній, 77%.

Рівень сформованості психомоторних функцій дітей без мовних порушень – високий – 92%

Усі діти контрольної групи мають високий рівень розвитку психомоторики (80-100%), що говорить про сформованість психомоторики у дітей 5 років без мовних порушень.

6. Стан психомоторики у дітей із стертою дизартрією неоднорідний: за підсумками діагностики усі діти експериментальної групи були розподілені на 3 підгрупи: високий ступень розвитку психомоторних функцій (80-100%) показало 11 дітей із стертою дизартрією, середній ступень (60-80%) – 6 дітей із стертою дизартрією, низький ступень – 3 дітей із стертою дизартрією. У дітей без порушень мовного розвитку високий ступень показало 20 дітей групи.

7. Істотні відмінності ми виявили також при аналізі виконання різних методик: в контрольній групі найбільш високі результати ми виявили в методиці №1 та 2 (рівень виконання – 94%), що говорить про те, що у дітей 5 років без мовної патології краще розвинена загальна та мімічна моторика, менш розвинена мовна та дрібна моторика (рівень виконання завдань методик №3,4 склав 92%).

У експериментальній групі високий рівень ми виявили тільки в методиці №1 – обстеження загальної моторики (80%), що говорить про те, що у дітей 5 років із стертою дизартрією досить розвинена доволі загальна моторика, менш розвинена дрібна (79%) та мімічна моторика (75%) і найбільш

ускладнено формування мовної моторики – рівень виконання завдань методики №3 склав 73% .

8. Таким чином, у дітей із стертою дизартрією, на відміну від дітей без порушень мови ми виявили наступні особливості формування психомоторики: сповільненість рухів при формуванні пози або зайва метушливість; труднощі утримання пози, порушення статичної координації; порушення динамічної координації та переключення; утруднення в просторовій організації руху; труднощі виконання словесної інструкції; недоліки при виконанні та утриманні мімічних поз, в'яла або напружена міміка; деякі мімічні пози недоступні; зниження об'єму, точності, сили артикуляційних рухів, надмірна виснажуваність; деякі артикуляційні пози недоступні; наявність синкінезій і гіперсалівації; труднощі формування артикуляційної будови та порушення переключення; девіації язика; напруженість, скутість рухів пальців рук; порушення темпу виконання рухів, труднощі формування будови з пальців обох рук;

Отримані в експерименті результати підтверджують необхідність проведення корекційної логопедичної роботи по становленню мовлення у дітей із затримкою психомоторного розвитку. Аналіз даних обстеження дозволив також розробити необхідні для цього методичні рекомендації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашев-Константиновский А. Л. Психопатология при опухолях головного мозга / А. Л. Абашев-Константиновский. – М. : Медицина, 1973. – 200 с.
2. Аленькина Т. Н. Гармонизация движений, эмоций и общения детей с нарушениями речи средствами психогимнастики / Т. Н. Аленькина, О. В. Никитина // Логопед – №5 – 2006. – С.24-33.
3. Азарова И. В. Влияние критических периодов развития моторики на динамику скоростно-силовых проявлений детей 10-12 лет с различным уровнем физической подготовленности / И. В. Азарова // Вопросы биомеханики физических упражнений. – Омск : Омский государственный институт физической культуры, 1983. – С. 71-75.
4. Ананьев Б. Г. Избр. психологические труды: В 2 т. / Б. Г. Ананьев. – М., 1980, Т.1.– 356 с.
5. Анохин П. К. Очерки физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. – М., 1975.– 289 с.
6. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы: избр. тр. / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1978. – 400 с.
7. Анохин П. К. Узловые вопросы теории функциональной системы / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1980. – 196 с.
8. Архипова Е. Ф. Логопедическая работа с детьми раннего возраста / Е. Ф. Архипова. – М., 2006. – 222 с.
9. Архипова Е. Ф. Стертая дизартрия у детей / Е. Ф. Архипова. – М., 2006. – 319 с.
10. Бадалян Л. О. Руководство по неврологии раннего детского возраста / Л. О. Бадалян, Л. Т. Журба, Н. М. Всевожская. – К. : Здоров'я, 1980. – 527 с.
11. Бадалян Л. О. Детские церебральные параличи / Л. О. Бадалян, Л. Т. Журба, О. Н. Тимонина. – К. : Здоров'я, 1988 – 326 с.

12. Бернштейн Н. А. О построении движений / Н. А. Бернштейн. – М. : Медгиз, 1947. – 255 с.
13. Бернштейн Н. А. Физиология движений и активность / Н. А. Бернштейн. – М., 1990. – 182 с.
14. Бизюк А. П. Компендиум методов нейропсихологического исследования / А. П. Бизюк. – СПб. : Питер, 2005. – 456 с.
15. Бехтерева Н. П. Здоровый и больной мозг / Н. П. Бехтерева. – Л. : Наука, 1988. – 261 с.
16. Вайзман Н. П. Психомоторика детей олигофренов / Н. П. Вайзман. – М. : Педагогика, 1976. – 104 с.
17. Ведяев Ф. П. Разностная чувствительность кинестетической и зрительной сенсорных систем при сложной двигательной деятельности человека / Ф. П. Ведяев, В. И. Завацкий, А. С. Ровный // Журнал высшей нервной деятельности. – 1975. – Т. 25. – Вып. I. – С. 10-16.
18. Винарская Е. Н. Дизартрия / Е. Н. Винарская. – М., 2005. – 141 с.
19. Волкова Г. А. Логопедическая ритмика / Г. А. Волкова. – М., 2003. – 272 с.
20. Волкова Г. А. Методика психолого-логопедического обследования детей с нарушениями речи. Вопросы дифференциальной диагностики / Г. А. Волкова. – СПб. : Питер, 2005. – 144 с.
21. Волосова Е. Развитие ребенка раннего возраста (основные показатели) / Е. Волосова. – М., 1999. – 72 с.
22. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М., 2000. – 1008 с.
23. Глазырина Л. Д. Физическая культура – дошкольникам / Л. Д. Глазырина. – М., 2001. – 144 с.
24. Гуревич М. О. Психомоторика / М. О. Гуревич, Н. И. Озерецкий. – М.-Л. : Мосполиграф, 1930. – Ч.1. – 160 с.
25. Гуревич М. О. Психомоторика / М. О. Гуревич, Н. И. Озерецкий. – М., 1930. Т. 1. – 342 с.
26. Гуровец Г. В. К вопросу диагностики стертых форм

псевдобульбарной дизартрии / Г. В. Гуровец, С. И. Маевская // Вопросы логопедии. – М., 1978. – С.27-

27. Гурфинкель К. С. Регуляция позы человека / К. С. Гурфинкель, Л. М. Коц, Я. М. Шик. – М. : Наука, 1965. – 256 с.

28. Донской Д. Д. Законы движений в спорте / Д. Д. Донской. – М. : Физкультура и спорт, 1968. – 176 с.

29. Ефименко Н. Н. Содержание и методика занятий физкультурой с детьми, страдающими церебральными параличом / Н. Н. Ефименко, Б. В. Сермеев. – М., 1991 – 55 с.

30. Запорожец А. В. Развитие произвольных движений / А. В. Запорожец. – М. : Издательство АПН РСФСР, 1960. – 428 с.

31. Ильин Е. П. Психомоторная организация человека / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 384 с.

32. Карелина И. Б. Логопедическая работа с детьми с минимальными дизартрическими расстройствами / И. Б. Карелина. – М., 2000. – 198 с.

33. Кенеман А. В. Теория и методика физического воспитания детей дошкольного возраста / А. В. Кенеманг, Д. В. Хухлаева. – М., 1985. – 187 с.

34. Клименко В. В. Психологія спорту: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / В. В. Клименко. – К. : МАУП, 2007. – 432 с.

35. Ковалев В. В. Семнотика и диагностика психических заболеваний у детей и подростков / В. В. Ковалев. – М. : Медицина, 1985. – 288 с.

36. Кольцова М. М. Двигательная активность и развитие функции мозга ребенка // Хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста / Под ред. М. М. Алексеевой, В. И. Яшиной. – М., 1999. – С.12-22.

37. Корнев А. Н. Основы логопатологии детского возраста. Клинические и Психологические аспекты / А. Н. Корнев. – СПб. : Питер, 2006. – 380 с.

38. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.

39. Кочерга О. В. Психофізіологія дітей 1-3 років / О. В. Кочерга . – К. : Вид. дім «Шкільний світ» : Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.
40. Кроткова О. А. Проявление функциональной асимметрии мозга в некоторых параметрах движений / О. А. Кроткова, В. Л. Найдин, О. О. Аксакова // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12, № 4. – С. 94-99.
41. Лебединский В. В. Нарушения психического развития у детей / В. В. Лебединский. – М. : Издательство Московского университета, 1985. – 166 с.
42. Лебединский М. С. Развитие высшей моторики у ребенка. Экспериментальное исследование / М. С. Лебединский. – М. : Л. : Гос. учебно-пед. изд-во, 1931. – 160 с.
43. Леонтьев А. Н. Восстановление движения. Исследования восстановления функций руки после ранения / А. Н. Леонтьев, А. В. Запорожец. – М. : Советская наука, 1945. – 232 с.
44. Лопатина Л. В. Изучение и коррекция нарушений психомоторики у детей с минимальными дизартрическими расстройствами / Л. В. Лопатина // Дефектология, 2003. – №5. С.45-51.
45. Лопатина Л. В. Преодоление речевых нарушений у дошкольников / Л. В. Лопатина, Н.В. Серебрякова. – СПб. : Питер, 2001. – 191 с.
46. Лубовский В. И. Развитие словесной регуляции действий у детей (в норме и патологии) / В. И. Лубовский. – М. : Педагогика, 1978. – 224 с.
47. Лурия А. Р. Высшие корковые функции человека / А. Р. Лурия. – М.: Издательство МГУ, 1961. – 432 с.
48. Лурия А. Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга / А. Р. Лурия. – М., 1962. – 504 с.
49. Лурия А. Р. Мозг человека и психические процессы / А. Р. Лурия. – М. : Издательство АПН РСФСР, 1963. – 476 с.
50. Лурия А. Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга / А. Р. Лурия. – 2-ое изд. переаб. и доп. – М.: Издательство Московского университета, 1969. – 504 с.

51. Любина Г. Рука развивает мозг / Г. Любина, О. Желонкин // Ребенок в детском саду. – 2003 – №5 – С. 31-34.
52. Любомирский Л. Е. Управление движениями у детей и подростков / Л. Е. Любомирский. – М. : Педагогика, 1974. – 232 с.
53. Ляпидевский С. С. Клиника олигофрении / С.С. Ляпидевский, Б.И. Шостак. – М. : Просвещение, 1973. – 135 с.
54. Лях В. И. Развитие и совершенствование координационных способностей школьников / В. И. Лях // Физкультура в школе. – 1986. – № 12. – С. 56-60.
55. Лях В. И. О классификации координационных способностей / В. И. Лях // Теория и практика физической культуры. – 1987. – №7. – С. 28-30.
56. Малкина-Пых И. Г. Психосоматика: новейший справочник / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Издательство Эксмо; СПб. : Сова, 2003 – 928 с.
57. Малхазов О. Р. Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю: монографія / О. Р. Малхазов. – К. : Євролінія, 2002. – 320 с.
58. Мартынова Р. И. Сравнительная характеристика детей, страдающих легкими формами дизартрий и функциональной дислалией // Расстройства речи и методы их устранения / Под ред. С. С. Ляпидевского, С. Н. Шаховской. – М., 1975. – С 79-91.
59. Мастюкова Е. М. Дизартрия // Хрестоматия по логопедии / Под ред. Л. С. Волковой, В. И. Селиверстова. – М., 1997. – Т1. – 227 – 254.
60. Мелехова Л. В. Дифференциация дислалий // Очерки по патологии речи и голоса / Под ред. С. С. Ляпидевского. – М., 1967. – С.77-97.
61. Микляева Н.В. Фонетическая и логопедическая ритмика в ДОУ / Н. В. Микляева, О. А. Полозова, Ю. Н. Родионова. – М., 2005. – 112 с.
62. Морфофункциональное созревание основных физиологических систем организма детей дошкольного возраста / Под ред. М. В. Антроповой, М. М. Кольцовой. – М., 1983. – 160 с.
63. Мягков И. Ф. Медицинская психология: основы патопсихологии и

психопатологи: учебник для вузов / И. Ф. Мягков, С. Н. Боков. – М. : Издательство «Логос», 1999, – 232 с.

64. Плутаева Е. Развитие мелкой моторики у детей 5–7-лет / Е. Плутаева, П. Лосев // Дошкольное воспитание – 2005 – №5 – С.43-45.

65. Потапчук А. А. Двигательный игротренинг для дошкольников / А. А. Потапчук, Т. С. Овчинникова. – СПб. : Питер, 2003. – 176 с.

66. Пожиленко Е. А. Артикуляционная гимнастика: Методические рекомендации по развитию моторики, дыхания и голоса у детей дошкольного возраста / Е. А. Пожиленко. – СПб.: КАРО, 2006. – 92 с.

67. Прищепа С. Мелкая моторика в психофизическом развитии дошкольников / С. Прищепа, Н. Попкова, Т. Коняхина // Дошкольное воспитание – 2005 – №1 – С.60-63.

68. Рубинштейн С. Л. Движение / С. Л. Рубинштейн // Основы общей психологии. – М., 1989. Т.2. – С.44-48.

69. Рыбковский А. Г. Управление двигательной активностью человека (системный анализ) / А. Г. Рыбковский. – Донецк: Донецкий ГУ, 1998. – 300 с.

70. Селиверстов В. И. Речевые игры с детьми / В.И. Силиверстов. – М., 1994 – 344 с.

71. Семенова К. А. Дизартрии // Клиника и реабилитационная терапия детских церебральных параличей / К. А. Семенова, Е. М. Мастюкова, М. Я. Смуглин. – М., 1972. – С.222-277.

72. Семенович А. В. Интеграция сенсомоторного репертуара ребенка – фундамент коррекции общего недоразвития речи / А. В. Семенович, Т. Н. Ланина // Практическая психология и логопедия. – №2 – 2004 – С. 44- 50.

73. Сеченов И. М. Физиология нервной системы / И. М. Сеченов, И. П. Павлов, Н. Е. Введенский. – М., 1952. – 238 с.

74. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения / И. М. Сеченов. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1947. – 647 с.

75. Сиротюк А. Л. Коррекция развития интеллекта дошкольников : психогимнастика, пальчиковые упражнения, программа развития интеллекта / А. Л. Сиротюк. – М., 2003. – 48 с.
76. Смирнов В. М. Нейрофизиология и высшая нервная деятельность детей и подростков / В. М. Смирнов. – М., 2000. – 234 с.
77. Соботович Е. Ф., Чернопольская А.Ф. Проявления стертых дизартрий и методы их диагностики // Хрестоматия по логопедии / Под ред. Л. С. Волковой, В.И. Селиверстова. – М., 1997. – Т1. – С. 208-213.
78. Тихеева. Е. И. Развитие речи детей / Е. И. Тихеева. – М., 1985. – 159 с.
79. Ткаченко Т. А. Физкультминутки для развития пальцевой моторики у дошкольников с нарушениями речи / Т. А. Ткаченко. – М., 2001. – 34 с.
80. Токарева О. В. Дизартрия. // Расстройства речи у детей и подростков / Под ред. С. С. Ляпидевского. – М., 1969. – С.144-155.
81. Тумакова Н., Мицкевич А. Артикуляционная гимнастика / Н. Тумакова, А. Мицкевич // Дошкольное воспитание – 2005 – №6 – С.86-88.
82. Ухтомский А. А. Избранные труды / А. А. Ухтомский. – Л., 1978.– 243 с.
83. Хватцев М. Е. Логопедия / М. Е. Хватцев. – М., 1959. – 476 с.
84. Хомская Е. Д. Нейропсихология / Е. Д. Хомская. – М. : Издательство Московского университета, 1987. – 288 с.
85. Чхаидзе Л. В. Об управлении движениями человека / Л. В. Чхаидзе. – М. : Физкультура и спорт, 1970. – 136 с.
86. Цвынтарный В. В. Играем пальчиками и развиваем речь / В. В. Цвынтарный. – Нижний Новгород, 1995 – 28 с.
87. Шинкарюк А. І. Психомоторно-рівнева структура активності та свободи суб'єкта / А. І. Шинкарюк. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – 448 с.
88. Шишкина В. А. Движение + движения: Кн. для воспитателя дет. Сада / В. А. Шишкина. – М. : Просвещение, 1992. – 96 с.

89. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – 3-е изд., дораб. – М. : Мысль, 1985. – 575 с.